

**БЪЛГАРСКИ СЛЕДИ ПО СТЕНОПИСИТЕ
НА ЦЪРКВАТА „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“
В С. ЛОВЧА, НЕВРОКОПСКО (ДН. ДРАМСКО)¹**

Георги Митринов

Резюме. В публикацията се разглеждат надписите на фасадните стенописи на църквата „Св. Архангел Михаил“ в несъществуващото днес с. Ловча, Неврокопско. Представени са преправените стари кирилски текстове с нови, гръцки. Където е възможно, е направен опит да бъде възстановен старият текст. Направен е опит да бъде показана спецификата на преправяне, т.е. похватите, използвани от специалистите при замяната на старите кирилски текстове с нови, гръцки.

Abstract. The article studies the inscriptions on the façade murals of St Archangel Michael church in the old Bulgarian village of Lovcha, Nevrokop area, that does not exist nowadays. The author presents the old Cyrillic texts rewritten later as new Greek ones. The old text has been restored where possible. The author attempts to demonstrate the specific character of the rewriting, i.e. the techniques used by the specialists when changing the old Cyrillic texts into new Greek ones. Special attention is paid to some Cyrillic texts having survived miraculously despite having been overwritten.

Keywords: Bulgarian language, epigraphy, language history, graphic peculiarities

Темата за надписите на стенописи в старите църкви на някогашните български села в Беломорието (Западна Тракия и Егейска Македония) не е разработена (Митринов 2015, 60). Това се обяснява с невъзможността наши

---

¹ Публикацията е част от изследването „Българското църковно-историческо наследство в Беломорието“ – индивидуална тема по проекта „Изследване и издание на писмени паметници от X до XIX век като част от културно-историческото наследство и националната идентичност“ на Секцията за история на българския език към Института за български език.

изследователи свободно да правят проучвания в тези вече гръцки църкви. В последно време започнаха да се появяват публикации в различни гръцки електронни сайтове, най-общо на фотографии и кратки данни за стенописи от такива църкви в Драмско и Сярско, но от написаното е видно, че гръцките автори не са тесни специалисти в тази област. Освен това целта им съвсем не е да се покажат остатъци от заличени стари кирилски надписи и следи от преправянето им. А все още има стари, някогашни български църкви, запазени до днес, на чиито стенописи се откриват следи от недобре заличени или от преправени кирилски текстове. Показателна в това отношение е църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско), съградена през 1849 г. (Даскалов 1932, 90). В по-нови гръцки публикации е посочена година на построяване 1848, без да се дават данни за първоизточника, от който е черпена информация (Драма 2006, 1228). Но е факт, че на плочест камък, поставен от външната страна на апсидата на църквата с изсечен кръст, чиито краища на хоризонталната греда и горен край на отвесната греда завършват с детелини, е отбелязана дата 1848. След принудителното изселване на изконното местно българско население през 20-те години на ХХ в. и установяването на част от ловчалии на няколко километра в българска територия, където създават ново село с име Нова Ловча, в старото село са настанени гръцки бежанци. Но те не се задържат за дълго и го напускат. Днес старото с. Ловча, в гръцка територия, не съществува. Единствено оцеляла е църквата, която отваря врати само на големи християнски празници, особено на храмовия празник Архангеловден. Тогава там се събират потомци на изселилите се в България бежанци, както и жители на околните някогашни български села в Зърневското поле: Каракьой, Търлис, Старчища, Зърнево и др.

Ловча е едно от старите села в някогашната Неврокопска каза. Според османски данъчен регистър за 1569–1570 г. с. Лофча с друго име Офса и придадената му махала Лукац имат над 200 християнски семейства, включително 6 вдовишки, и 8 неженени мъже християни. Прави впечатление, че селото плаща данък за 3 воденици, 1 самоков, 9 пещи за добиване и топене на желязо, 3 от които са нови (ТДИМ 2007, 401–404). Това показва, че през XVI в. Ловча е имало добре развита железодобивна промишленост и е заемало важно място сред селата с подобен поминък в областта Мървашко. През първата половина на XIX в. то е едно от най-развитите кузнарски села в Мървашко. Ловчалии, заедно с майсторите от съседното с. Каракьой, изработват клинци за подкови, с които снабдяват целия Солунски вилает (Иванов 1982, 13). Вероятно в селото е имало църква от по-старо време, но изследователите не споменават за друг църковен храм, освен за „Св. Архангел Михаил“. Днес той е с частично запазени фасадни стенописи. Според публикувани през 1878 г. данни за статистиката на мъжкото население в европейската част на Османската империя от 1873 г., с. Лофча (Loftcha) е посочено със 125 домакинства и 450 жители българи (Статистика 1995). В статистиката на В. Кънчов от края на XIX в. селото е с 1300 жители българи християни (Кънчов 1970, 494). Като послед-

ствие от т.нар. Търлиски инцидент, при който през лятото на 1924 г. са арестувани и избити от гръцките власти будни българи от селата Търлис, Каракьой и Ловча (Хаджиянакиев 1998), жителите на тези села се изселват в България.

Ст. Смядовски дели иконографските надписи според съдържанието им на три големи групи: пояснителни, инвокационни и ктиторски (Смядовски 2003, 19). Тази класификация може да се приеме при проучването на надписите на стенописи от някогашните български църкви в Беломорието. Но тъй като целта на изследването е да се покажат следи от български кирилски текстове, акцентът е поставен върху наличието на такива следи и на спецификата им. Проучените надписи на стенописи в някогашните български църкви в Беломорието са основно на гръцки език, с гръцка графика. А често под тях има следи от по-стари кирилски надписи. В някои случаи старият кирилски надпис е преправен с включването на гръцки графемни или пък с общи за двете графични системи буквени знаци, като се променя графичният облик на отделната дума. Но се срещат и оцелели кирилски надписи или части от тях. Като цяло те са инвокационни по характер и са разположени на свитъци в ръцете на изобразени светци. Такива запазени кирилски надписи има на стенописи от църквата в с. Ловча, Драмско и в църкви на други бивши български селища. Не са многобройни ктиторските надписи, което се обуславя от мястото и функцията им в общата схема на храмовите изображения (Смядовски 2003, 39).

Предмет на изследване в настоящата публикация са надписите на фасадните стенописи на църквата „Св. Архангел Михаил“ в несъществуващото днес някогашно голямо българско с. Ловча, Неврокопско, чието име е променено през 1928 г. от гръцките власти на Ακρινό (Акрино)². Според употребената графична система, надписите на стенописи могат да се обособят в две групи:

- а) частично оцелели кирилски надписи с изтрита части от тях;
- б) преправени кирилски надписи, чийто графичен облик ги представя като гръцки, но със следи от стар кирилски текст.

Важно е да се отбележи, че в стремежа да бъдат преправени старите кирилски текстове, гръцките преправячи, незнаяно колко добре владеещи български език, не се опитват толкова да създадат нова смислова езикова единица, която да повтаря старата българска и по този начин да изпълни със съдържание съвкупността от художественото изображение и текстовата добавка към него. Целта им по-скоро е преправянето на българския текст да го направи неразбираем. По този начин се нарушава съчетанието между текст и образ и се обезсмисля символиката на въздействието върху вярващите християни, посетители на храма. Още в старобългарския период от развитието на

---

² Проучването стана възможно благодарение на предоставените ми фотографии с високо качество от изследователя ентузиаст Тодор Георгиев от гр. Пловдив, за което му изказвам благодарност.

езика ни е налице употреба на смесено писмо, кирилско и гръцко, в надписите в християнските храмове, макар основно да се използва една писменост (Смядовски 2003, 89). Навярно такава употреба е имало и през Възраждането, предвид силното гръцко езиково влияние и силните позиции на Гръцката патриаршия, особено в южните краища на българското езиково землище. Но след преправянето на кирилските надписи в църквите на български села, попаднали в територията на Гърция, извършено през първата половина на XX в., се появяват нов тип текстове, чиято основа е българска, а с преправянето на отделни графеми, по гръцки образец, те стават неразчитаеми. Такива текстове се откриват на стенописи от църквата на с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско). Тъй като разнообразието сред надписите на стенописи, включени в изследването, не е голямо, няма възможност да се направи тематична класификация. В началото се разглеждат стенописите със запазени кирилски текстове или с остатъци от тях, а след това – гръцките, със следи от изтрети по-стари кирилски текстове.

1. Стенописи със запазени кирилски текстове

1.1. Фасаден надпис на стенопис от църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Драмско, разположен от северната страна на входа

Фреската изобразява седнал светец, на чийто ляв крак се е подпрял с ръце гол до кръста мъж с брада. Според Ст. Смядовски изображението е свързано с притчата за богатия и бедния Лазар, по-конкретно с текста от Евангелието от Лука 16:25. В него Авраам говори на душата на богатия. Добрият познавач споделя, че изображението е рядко, а притчата се изобразява понякога до Страшния съд в паметниците от този късен период, но с по-различна иконография³.

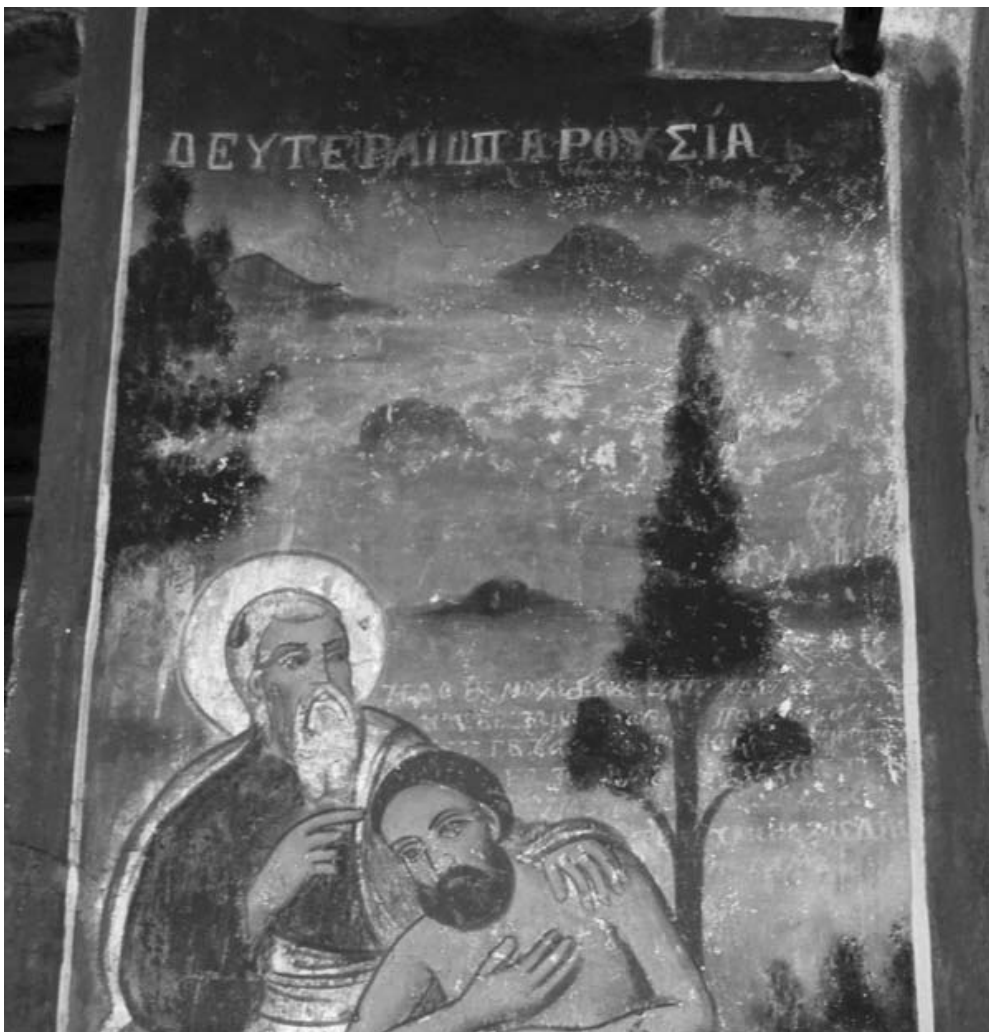
Отгоре има надпис с главни букви (гръцки и кирилски), нанесени с бяла боя: ΔΕΥΤΕΡΑ(Π) Α ΡΟΥΣΙΑ. В тоя си вид той е неразчитаем. Отделена е с интервал в края на първата дума графема Α, а втората дума добива графичен облик ΡΟΥΣΙΑ. Запазената кирилска графема Ш от оформената първа дума е преправена, като към крайната ѝ дясна хаста е добавена още една и двете са свързани с горна хоризонтална греда, оформяйки графема Π. Преправянето е грубо, като личат добавените линии с по-ярка бяла боя. Графема Ι от втората дума е с поставено несъразмерно голямо остро ударение. Така преправеният надпис би трябвало да се разчете на гръцки като ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ т.е. Второ пришествие. Не става ясно защо при преправянето на текста е запазена кирилска графема Ш. Графеми Δ и Α от гръцкия надпис са оформени с горни хоризонтални греди. Налице е несиметричност в останените разстояния

---

³ Изказвам благодарност на проф. Стефан Смядовски за помощта при тълкуването на отделни текстове, както и за идентифицирането на персонажите в отделни стенописи.

между отделните букви в съчетанието, което е белег за преправянето на стар текст. Откриват се алографи на графами У, А, Р в словосъчетанието.

Въпреки старателното изтриване, в междубуквеното пространство на съчетание ТЕРА от първата дума се откриват следи от графами на стар надпис. Между букви Т и Е личат контурите на буквен знак О. Между графами Е, Р и А се различават контури на отвесни греди. Дясната хаста на оформената при преправянето краесловна графема П от първата дума е насложена върху хастата на буква Р от стария надпис. По оставените следи старият кирилски надпис може да бъде възстановен, с известни уговорки, като ВТОРО ПРИШЕСТВИЕ.

Фиг. 1. Фасаден надпис на стенопис, разположен от северната страна на западния вход на църквата, със следи от преправен кирилски текст

Надписът, разположен вдясно от изрисуваните фигури, е седемредов. Текстът е кирилски, но е преправян, а на места е частично заличен, което допълнително затруднява разчитането му. Изписан е с бяла боя на разчертани със същата боя редове.

- р. 1: чѣдо нѣ може... ѳ(ж)ѳ..сх.... (х)дѣ...ка
- р. 2: [и] тѣбе ѳ... пар...ѳ ...после
- р. 3: мѣ г ва... на ...[к]иат(а)...ти
- р. 4: раз...ат... се
- р. 5: тамѣ... х...
- р. 6: тѣ... с мене заедно
- р. 7: ...от (и) тамъ... ...

Шрифтът е дребен и представлява съчетание от курсивно и уставно писмо, като преобладават буквени знаци, изписани с курсивно писмо. Засвидетелствани са характерните за курсивното писмо форми на графемите *а*, *в*, *ч*. Налице е успоредна употреба на алографи *т* и *т*; *ѳ* и *ѳ*.

1.2. Запазени кирилски надписи на свитъци

Буди недоумение наличието в отделни стенописи на свитъци с оцелели кирилски текстове. Не стават ясни подбудите на гръцките заличители на българските следи в църквата на с. Ловча да оставят непреправени или неизтрити изцяло кирилските надписи. Според традицията на изобразяване в стенописите, запазените два свитъка с кирилски надписи са атрибути на персонажи от Стария завет (Смядовски 2003, 131). Текстовете им, както бе отбелязано по-горе, са инвокационни.

1.2.1. Надпис на разтворен свитък в лявата ръка на изображението праотец праведен Товия, син Товитов, с преправено с гръцки букви, по гръцки образец, име ΤΩΒΙΑΣ.

Стенописът е разположен на един от сводестите тавани на екзонартекса на църквата „Св. Архангел Михаил“. Надписът е единайсетредов и завършва с концовка:

- р. 1: вл̄(г)[в]ѳн̄ъ /
- р. 2: ѳси б̄же /
- р. 3: ѳц̄ъ и /
- р. 4: аших̄ъ /
- р. 5: и вл̄гв /
- р. 6: ѳннѳ и /
- р. 7: м̄атво /
- р. 8: ѳ ст̄ѳѳ /
- р. 9: и слави /
- р. 10: ѳѳ во /
- р. 11: в̄ѳки :

В ерминията с преведен текст „от славянски на говорим български“, дело на Върбан Гърдев Коларов, датирана от 1863 г., е даден текстът, който трябва да се изпише: „Благословен еси Господи Боже Отец наших и благословено имя твое во веки“ (Иконографски наръчник 1977, 30).

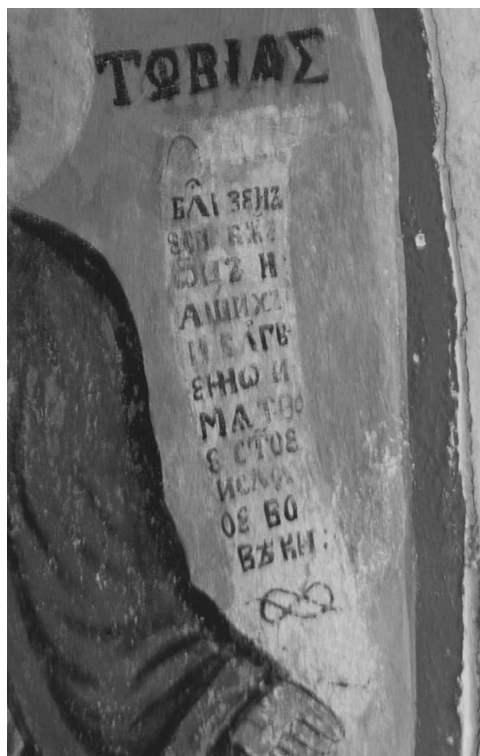
Графични особености

Лигатури: р. б: Н+Н

Личат следи от промени на текста, в резултат на което той добива следния облик: блѣзѣнѣъ / еси кжѣъ / ѿцѣъ н / ашихѣъ / и блѣъ / еннѡ и / маѣтво / е стѡе / и сло... / ое во / вѣки :

По-важни графични промени

В начална дума блѣзѣнѣъ кирилска графема г е променена в ѣ, а графема в – в з, чрез изтриване на отвесната греда. Навсякъде в текста кирилска графема ѣ е заменена с е. Някои буквени знаци са дооформени и почернени, но е налице и непоследователност, за което свидетелстват различията в оформлението на графема в. Други, като графемите в и н в дума слави / ое, са почти изтрити и едва се различават. Преправяни са и надписите от двете страни на ореола на светеца, които ще бъдат разгледани на друго място.

Фиг. 2. Запазен кирилски надпис на разтворен свитък в лявата ръка на изобраzenia праотец праведен Товия, син Товитов

1.2.2. От двете страни на друг свод от екзонартекса на църквата „Св. Архангел Михаил“ са изографисани старозаветният пророк Самуил и праведният праотец Товит, който в едната си ръка държи разтворен свитък с кирилски текст. Надписът е двуредов и е разположен по протежението на разтворения свитък. Личат контури и на трети разграфен долен ред, чийто текст обаче изцяло е изтрит. Забелязват се само следи от отделни графемни. Изтрити са и крайните думи от първите два реда.

р. 1: ѡзы[ц]ы издадеча прїидѣта во... /

р. 2: гд[а] вга дары ѣ рѣк имѣще : ...

р. 3: ...[гд]...[дв]...[а]...

По данни от ерминията, преведена и преписана от Върбан Коларов, примерният текст гласи: „Язици из далече приидут во имя Господа Бога, дръжи в рукаф имущє“ (Иконографски наръчник 1977, 30).

Графични особености

Графемни а, д, л са със задни удебелени наклонени хасты. Графема а в дума дѣры е с ударение. В употреба е графема ѣ вм. е. Над думи гда вга и над предлог в има следи от надредни знаци, вероятно поставени титли, които са изтрити.

Фиг. 3. Запазен кирилски текст на разтворен свитък в ръката на изобразения праведен праотец Товит

2. Преправени надписи на стенописи, като старите кирилски текстове са заменени с гръцки

Към тази група спадат немалко надписи на стенописи. Те са информационни и обичайно включват две думи, разположени от двете страни в долния край на ореола на изображения светец: титлата и името. Новите надписи на гръцки език са нанесени с черна боя, а буквите от старите надписи са в тъмносин цвят, може би поради заличаването. Трябва да се отбележи, че няма

еднаквост в размерите на отделните букви от новите надписи (дебелина на линиите и височина). По-скоро преправячите на текстовете са се стремели да използват елементи от буквите на старите надписи. Поради това на места са се получили големи отстъпи между съседни буквени знаци от една дума. В други случаи е налице нетрадиционно за изписаните текстове оформление на отделни графема (например графема А със задна отвесна греда и др.).

2.1. От дясната страна на прозоречната ниша, разположена северно от входната врата на църквата, е изобразен светец в червена връхна дреха, с дълга бяла брада. В дясната си ръка, прибрана към тялото, държи кръст, а лявата е изправена пред гърдите с дланта напред. По надписите, разположени от двете страни на ореола на светеца, няма ярки следи от преправяне, но все пак то е налице. Отляво е изписано $\sigma\theta\iota$. Линията на графема О е доста удебелена. Може да се предположи, че на нейно място е била изписана кирилска графема Ъ, като елемент от кирилски буквен знак Ъ. В подкрепа на това предположение е и наличието на следи от титла над графема Т. Личат контурите на красловна кирилска графема И от стария надпис, неизтрита добре. Особеното разположение на стенописа и липсата на подходящи условия за фотографирането му от различни страни не дават възможност да бъдат проучени обстойно надписът и следите от други буквени и небуквени знаци около него. Въпреки това с известни уговорки може да се възстанови старият надпис $\sigma\theta\iota$ със съкращение, засвидетелствано в старобългарски писмени паметници (СР 2009). Открива се и в църковнославянски текстове (Слова 2015).

От дясната страна на ореола се чете $\Delta\text{A}\text{H}\text{H}\text{I}\text{A}\Sigma$, като между първата и втората графема има оставено голямо разстояние. Графема А след Δ е с оформление, при което лявата наклонена греда и хоризонталната съединителна греда се свързват чрез леко извит връх, опиращ в долния край на реда. Над графема I се различават контурите на диакритичен знак от стар надпис, като елемент на кирилска графема Й. От двете страни на графемата са оформени буквени знаци, наподобяващи по съединителната наклонена греда буквен знак И. Тук са явни следите от преправяне. Следва графема А, оформена с островръх горен край и с хоризонтална съединителна греда в средата. В този си графичен облик антропонимът не е характерен нито за българската, нито за гръцката именна система. В старобългарските писмени паметници е засвидетелстван облик даниилъ , а гръцкият облик на антропонима е $\Delta\text{A}\text{N}\text{H}\text{H}\text{A}$ (СР 1999). Подобен е обликът, изписван в църковнославянски писмени паметници: данїилъ (ПЦСС). Вероятно тези, които са преправяли текста, са решили с добавките съвсем да променят българския му облик. Но ясно личи, че полето, където например е изписана красловна гръцка графема Σ , е трито. Освен това в долния десен край на буквения знак личат следи от къса отвесна линия, елемент от буквен знак в стария кирилски надпис. Важно е да се отбележи, че по данни от запазени възрожденски ерминии пророк Даниил е изобразяван с младежко, безбрадо лице (Иконографски наръчник 1977, 32), докато изобразеният светец е възрастен, с бяла, дълга, островърха брада и с дълги бели

мустаци. Но в руското издание от 1868 г. на ерминията на Дионисий Фурноаграфиот се откриват данни за св. Даниил Скитски, изобразяван като старец с островърха брада, в групата на преподобните отци и отшелници. Споменава се и св. Даниил Стълпник от групата на преподобните стълпници, който също се изобразява с островърха брада (Ерминия ДФ). Може да се предположи, че кирилският текст е включвал добавка към името на изображението светец, но следи от такава не се откриват. Все пак наличието на краселовна гръцка графема Σ буди интерес. Възможно е и друго обяснение, че при преправянето на текста гръцкият зограф се е стремил с възможно малко поправки на буквеното съчетание не толкова да оформи друго име по гръцки образец, а да направи неразчитаемо името от стария кирилски текст, без да търси запазване на целостта между изображение и допълващ го текст.

Фиг. 4. Преправен фасаден надпис на стенопис, разположен от северната страна на западния вход на църквата, с изображение на св. Даниил

2.2. На срещуположната стена, в прозоречната ниша е изографисан друг светец, също с кръст в свитата пред тялото дясна ръка и с изправена с длан напред лява ръка. Цветът на връхната му дреха е бледорозов. Лицето е младежко, безбрадо. Отляво на ореола е изписано АΓΙΟΣ – грц. ἅγιος ‘свещен; светец, свещен’. Под някои буквени знаци личат следи от стар надпис. Пред начална графема Α се забелязва овална линия, наподобяваща графема Σ. Зад задната наклонена хаста на буква Α се откриват къси хоризонтални линии,

като част от графема Е или В на стария надпис. Останалите частични следи от стари графемни не дават възможност те да се възстановят. Но по съчетанието от първите две възстановени графемни С и В може да се предположи наличието на съкращение от стар надпис $\overline{\text{св}}[\text{тъи}]$, засвидетелствано в старобългарски писмени паметници $\overline{\text{св}}\text{тъи}$ (СР 1999, LXXXIII).

Надписът от дясната страна на ореола не се разчита, тъй като графичното оформление на отделните букви включва и неизтрита при преправянето на текста елементи на графемни от стария надпис. Началната графема наподобява буквен знак А, но с къса хоризонтална горна свързваща греда. Пред предната наклонена греда на началната графема личат следи от друг буквен знак с контури на овал, чийто горен край е до средата на следващата графема. Така свързани, двата рисунъка могат да се възприемат дори като недобре оформена графема М! Вътрешното пространство на следващия буквен знак О е изпълнено с наклонени прави линии, без да може да се възстанови рисунък на графема. Следва буквен знак, оформен като Δ, чиято лява наклонена греда леко се изкривява надясно в горния край. Освен това има и горна хоризонтална черта от върха на буквения знак наляво, което наподобява оформление на графема А. Следващата графема включва две успоредни отвесни греди, но наличието на няколко различни наклонени линии, които ги свързват, не дава възможност да се определи това буква Н, И или N е. Следва буквен знак Т. По контури крайната графема наподобява Ъ. Така преправеният надпис добива графичен облик, който съвсем не може да бъде разчетен.

По сводестите тавани на екзонартекса, от западната страна на църквата „Св. Архангел Михаил“, са изографисани фигури на светци и пророци, някои от които са почти унищожени от атмосферни влияния. Една част от стенописите обаче са оцелели, като са налице и надписи, някъде по-добре, някъде по-лошо запазени.

2.3. Както бе споменато по-горе, името на праотеца праведни Товия, син Товитов, което е изписано встрани от ореола, над свитъка с надпис, е променено по гръцки образец, като ясно личат следи от предишните буквени знаци. От лявата страна на ореола на светеца е изписано ΔΚΑΙΟΥΣ – грц. δίκαιος ‘праведен’. Надписът с черна боя е насложен върху изтрит по-стар текст с тъмносиня боя на буквите. Графемни Δ и Ι са разположени върху буквен знак Π от стария текст, като графема Ι е долепена до задната му хаста. Между графемни Ι и Κ от новия надпис се различават контурите на буквен знак Ρ, а между графемни Κ и Α – контури на Α. Графема Α от новия надпис е с почти отвесна задна хаста, което не е характерно за оформлението ѝ в надписи на стенописи от ловчанската църква. Левият овал на графема Ο от новия надпис застъпва отвесна греда от буква на стария. Краищата на хоризонталните греди на краесловна графема Σ от новия надпис опират в отвесна греда, част от буквен знак с контури на Η или Ρ. По следите от трите начални букви на стария кирилски надпис *пра* може да се направи опит, с известни уговорки, той да бъде възстановен: **праведными.**

От дясната страна на ореола е изписано име ΤΩΒΙΑΣ. Шрифтът е подробен, в сравнение с този от другия надпис. И тук под гръцките букви личат контури на букви от стар надпис, които трудно могат да се възстановят. През средата на графема Ω се спуска хаста с лек наклон в долния край надясно, която продължава под реда. В долната лява страна на графемата се различават контурите на буквен знак Ο. Под графема Β личат контурите на буквен знак Α с удължени надолу, под линия, наклонени греди. Под графема Ι се открива наклонена надясно в долния край греда, също продължена под линия. Успоредно на дясната наклонена греда на графема Α е разположена греда от буква в стария надпис. Както бе отбелязано, контурите на буквите от стария надпис са доста по-издължени. Откритите отделни елементи от букви не дават възможност да се възстанови изцяло старият надпис, чийто облик в църковнославянските писмени паметници е τωβї (Дяченко 1900), докато в писмени паметници от старобългарската епоха е засвидетелстван облик τωβїа (ССЯ 2006). Все пак преправената графема Α наподобява Ἀ, която в старобългарските писмени паметници често се е изобразявала като Α със счупена надолу хоризонтална греда (Йончев 1975, 168).

2.4. От лявата страна на ореола на другия изобразен светец е изписано ΔΙΚΑΙΟΥΣ. Под различните по големина графемни личат следи от стар надпис, които не са добре изтрети. Така лявата наклонена греда на графема Δ пресича отвесна греда. Между графемни Δ и Ι личат контурите на буквен знак Ρ или Β. Под графема Κ от новия надпис се откриват контурите на буквен знак Ε от стария надпис. Графема Α е с почти изтрита в долната част предна наклонена греда. Освен това се откриват контури на задна наклонена греда на буквен знак Α от стар надпис. Различава се и контур на част от овал, който опира с двата си края в задната наклонена греда. В горния край на графема Ι са добавени с тънки сини линии малки полуокръжности, оформящи контури на буквен знак Φ. Под графема Σ личат контурите на буквен знак Η от стария надпис.

От дясната страна на ореола е изписано име ANANIAΣ. Разстоянието между отделните букви е доста голямо, а и самите те не са добре оформени. Откриват се различия при изписването на графема Ν, като единият алогограф е с отвесни хасти, свързани с извита в двата края наклонена свързваща греда. Другият е по-тесен и с наклон надясно в горния край. Задната му хаста се явява част от буквен знак в стария надпис. Между предната графема Ν и следващата Α от преправения надпис се различават контурите на буква Ο (дясната полуокръжност). Под графема Α се открива част от буквен знак Η на стария надпис, с дясната хаста и свързващата хоризонтална греда в средата. Частични следи от стар буквен знак има и между краесловните графемни Α и Σ от новия надпис. Несъмнено изображението е на отрок Ананий, чието лице според ерминните е младежко, безбрадо (Василиев 1976, 31). И в двата надписа са видни следите от заличаване и преправяне на по-стар текст, който не може да бъде възстановен.

2.5. На друг свод са изографисани старозаветен пророк Самуил и праведен праотец Товит, който в едната си ръка държи разтворен свитък с надпис. Надписът от двете страни на ореола на праведния праотец Товит е преправен, като кирилските букви са заменени с гръцки. От лявата страна на ореола е изписано с гръцки букви ΟΣΙΟΣ – грц. ὁσιος 'свещен, свят'. От всички запазени надписи на стари фасадни стенописи в екзонартекса на църквата на с. Ловча, Неврокопско, само на този старият кирилски текст е преправен на ΟΣΙΟΣ 'свят'. Старият буквен знак под начална графема Ο наподобява по овала в горната си част графема Σ. Под графема Σ се откриват контури на буквен знак Т от стария надпис. Под графема Ι се различава буквен знак В, чиито две полуокръжности не се допират. Лявата част на графема Ο от новия надпис е насложена върху буквен знак Η от стария. Графема Σ е разположена между две части, като буквени елементи от стария надпис. Встрани от краесловна графема Σ личат ясно контурите на незаличена кирилска буква И. Може да се възстанови, с уговорки, буквеното съчетание от стария надпис: ствн[ъ]и. Но в този си вид то не е засвидетелствано сред срещащите се в старобългарските писмени паметници съкращения (СР 1999; 2009). Това важи и за съкращенията в църковнославянските текстове (Слова 2015).

От дясната страна на ореола на светеца личи надпис ΤΩΒΙΘ. Под него прозират контурите на буквите от стария надпис ТОВІΘЪ. Начална графема Т от гръцкия надпис е насложена върху същата графема от кирилския надпис, като отвесните греди на двете букви не съвпадат, а в горния край се разделят. Гръцката графема Ω е разположена върху краищата на двете съседни букви Ο и Β от стария надпис. Графема Β от новия надпис заема място между буквени знаци Ι и Θ, а графема Ι от новия надпис е разположена върху дясната полуокръжност на буквен знак Θ. Контурите на кирилската буква Ъ се откриват под графема Θ от новия надпис, като ясно личат горната хоризонтална греда, наклонената греда и полуокръжността в долния край. Интерес представлява наличието на графема Θ в кирилския надпис, след като в кирилските писмени паметници е засвидетелстван облик товитъ (СР 2009; ППБЕС 1913; Дяченко 1900).

2.6. От другата страна на сводестия таван е изобразен старозаветният пророк Самуил, според описанието в ермините, в свещенически одежди. В лявата си ръка, притисната до гърдите, държи рог с елей, а в дясната – кадилница (Василиев 1976, 65). За разлика от изображението му в църквата на с. Алино, Софийско, датирано от XVII в. (Смядовски 2003, 22), тук той не държи свитък с текст. Кирилските надписи от двете страни на ореола му също са преправени на гръцки, като в случая предишните буквени знаци са по-старателно заличени. От лявата страна на ореола е изписано ΠΡΟΦΗΤΗΣ – грц. προφήτης 'пророк', като последните два буквени знака, за които не е останало място, поради неправилно разполагане на новия по-дълъг текст, са с по-дребен шрифт. В горния край на дясната хаста на начална графема Π от новия надпис личи малка полуокръжност от стария надпис, елемент от графема Ρ. Ако се приеме, че графема Π от стария надпис е включена в новия,

тъй като не се откриват следи от изтриване и преправяне, е налице лигатура П+Р в стария надпис. В горния край, под полуокръжността на графема Р от новия надпис личат следи от буквен знак. Под графема Ф от новия надпис се откриват контурите на буква К от стария кирилски надпис, а под графема Н – контури на кирилски буквен знак Ъ. Старият надпис може да се възстанови частично: [п]р[рѡ]къ.

От дясната страна на ореола е изписано име ΣΑΜΟΥΝΑ. Под начална графема Σ от гръцкия надпис личат контурите на буквен знак С. Дясната наклонена хаста на графема А от новия надпис е долепена до наклонена хаста на буква от стария надпис, вероятно А. Под графема О в новия надпис ясно личат контурите на буквен знак ук (8). Между графема О и У има следи от буквен знак. Между графема У и Н е разположен буквен знак Λ от стария надпис, като дясната му наклонена гредя пресича лявата хаста на графема Н. Между краесловни графема Н и Λ от новия надпис се откриват фрагменти от кирилски буквен знак Ъ (полуокръжността в долния край), като отвесната му гредя се припокрива с дясната хаста на графема Н от новия надпис. Възстановеният стар надпис е сѡмвилъ. Изписването на агниона е засвидетелствано в църковнославянски писмени паметници (Дяченко 1900).

2.7. От дясната страна на следващия свод е изобразен праведният Иисус Навин с корона на главата и скиптър в дясната ръка, във военно облекло (Василиев 1976, 65). От лявата страна на ореола му е изписано ΚΡΙΤΗΣ – грц. κριτής ‘съдия, съдник’. Под тоя надпис ясно личат кирилските букви от стария текст. Краищата на наклонените греди на буквен знак К от новия надпис опират в отвесна гредя с полуокръжност в горния край, оформяща графема Р. Между графема Р и I от гръцкия надпис личат контурите на буквен знак А от стария надпис. Под лявата част на хоризонталната гредя на графема Т от новия надпис се открива горната част с полуокръжността на буквен знак Р от стария надпис. Между графема Т и Н е разположен буквен знак Є от стария надпис. Графема Н от гръцкия надпис е насложена върху буквен знак Δ от стария. Краищата на хоризонталните греди на гръцка графема Σ опират в контурите на кирилски буквен знак Ъ от стария надпис. По запазените букви и елементи от буквени знаци може да се възстанови старият текст: [п]равѣд[н]ъи.

Надписът от дясната страна на ореола е разположен на два реда: ΙΗΣΟΥΣ / ΝΑΥΝ. Оформен е според гръцката традиция на изписване: Ιησοῦς Ναυή (СР 1999). Под него също се откриват следи от стар кирилски надпис, като в края и на двете думи се забелязват контури на кирилска графема Ъ. В долния ляв край на отвесната гредя на графема I е налице удебеление, но при липса на други контури не може да се възстанови старият буквен знак. При следващия буквен знак Н се забелязват следи от полуокръжности в горния и долния край, започващи от лявата хаста, които оформят стара графема В. Горните краища на графема Σ и О са свързани с тънка хоризонтална черта – част от буквен знак на стария надпис. Под краесловна графема Σ се откриват контурите на отвесна гредя в левия край и на графема С в десния край.

Под буквените знаци от име ΝΑΥΗ също се откриват следи от стар надпис. Дясната хаста на начална графема Ν от новия надпис е с наклон надясно в горния край, сякаш е лява наклонена греда на графема Α от стария надпис. В горния ѝ край се различава оширение, навярно с цел да се оформи отвесна греда. Под следващата графема Α също се откриват следи от стар буквен знак. От лявата си страна хастите на краесловната графема Η в гръцкия надпис са долепени до хастите на стар буквен знак, наподобяващ Η. В края ясно личи краесловен буквен знак Ъ от стария надпис. Частичните остатъци от стария надпис не дават отговор какъв е бил графичният облик на името в кирилския текст. В църковнославянските писмени паметници се открива изписване *исѣсъ навинъ* (Дяченко 1900).

Фиг. 5. Преправен фасаден надпис на стенопис с изображение на праведния Иисус Навин, със следи от кирилски букви

2.8. Разположеното на срещуположната страна изображение е на пророк Ор, според данните в българските ерминии, със свещеническо одеяние и в дясната ръка с навит на руло свитък (Василиев 1976, 65; Иконографски наръчник 1977, 32). От лявата страна на ореола е изписано ΠΡΟΦΗΤΗΣ. Тук не се откриват ясни следи на букви от по-стар надпис, но на места, от графема Ρ до Т и в края, при графема Σ, има следи от изтриване, като личи и бял цвят на мазилката от изтрития син фон около графемите. Между графемите Ρ и Ο от новия надпис се различават контури на буквен знак Ο, като десният му овал попада в средата на графема Ο от новия надпис. Краесловна графема Σ от новия надпис е насложена върху кирилски буквен знак Ъ.

От дясната страна на ореола е изписано ΩΡΙΑΣ. Тук са изчистени всякакви видими следи от стария надпис и от неговото преправяне.

2.9. На друг свод от екзонартекса изображенията и надписите са силно повредени. Стенописът от дясната страна на свода е почти унищожен. От лявата страна на ореола на изображението светец е изписано ΔΚΑΙΟΥΣ. Под този надпис, по-ниско, на нивото на долната линия на реда се откриват контури на букви от друг надпис, които трудно могат да се възстановят. Под долния край на лявата наклонена греда на графема Α от новия надпис се различават контури на буквен знак Δ с по-дребен шрифт. В долния край на графема Σ се забелязват контури на буквен знак Α.

От дясната страна на ореола е изписано име ΙΩΒ. Пред графема Ι от новия надпис ясно личат контурите на разположена по-наляво успоредна хаста и на свързваща наклонена греда, оформящи кирилски буквен знак И. Графема Β е по-голяма, с удебелена линия на овалите, а също е с лек наклон надясно в горния край. След нея има следи от изтрит буквен знак, който не може да се възстанови. Но може да се предположи, че е била изписана кирилска графема Ъ в красловието, каквато е традицията в изписването на името в старобългарските и църковнославянските писмени паметници: иовъ, Іѡвѣ (СР 1999; ССЯ 2006; Дяченко 1900).

За съжаление, както бе отбелязано по-горе, стенописът е силно повреден и не може да се различи държи ли праведният отец в ръце, според описанието във възрожденските ерминии, книга с надпис „В името на Господа благословено от века“ (Василиев 1976, 64). В случая е налице осъвременяване на текста от Ас. Василиев, което, както отбелязва Ст. Смядовски, го прави непригоден за езиковедски проучвания (Смядовски 1998, 7). По данни от руския превод на ерминията на Дионисий Фурнографиот от 1868 г. надписът гласи: Буди имя Господне благословенно от ныне и до века (Ерминия ДФ 130).

2.10. Изображението от срещуположната страна също е със запазени надписи, посочващи името на светеца – праведен праотец Мелхиседек. Различават се дългата му брада, свещеническата одежда с митра на главата. Но за разлика от обрисовката в ерминии, според която държи блюдо с три хляба (Василиев 1976, 64; ЕРМННЕΙΑ 1909, 130.75), зографът го е представил с блюдо с хлябове в дясната ръка и с хляб в лявата. От лявата страна на ореола е изписано ΔΚΑΙΟΥΣ, като последните два буквени знака са с по-дребен шрифт от останалите. Над тях се различават контурите на графема Μ от предишен надпис. Откриват се още следи от изтрит буквен знак над графема Κ, сякаш е имало надпис на горен ред, с по-дребен шрифт.

От дясната страна на ореола е изписано име ΜΕΛΙΣΕΔΕΚ. Шрифтът след първите две графеми е по-дребен. И тук над някои буквени знаци личат следи от предишен надпис, разположен на горен ред, който не може да бъде възстановен. Интерес представлява графичният облик на агионим ΜΕΛΙΣΕΔΕΚ, различен от оформлението му в гръцки и кирилски писмени източници: Мѣлѣсѣдѣкъ; мѣлѣхисѣдекъ (СР 1999; ССЯ 2006); мѣлѣхисѣдекъ (Дяченко 1900). Освен в старобългарски писмени паметници, агионимът в същия облик мѣлѣхисѣдекъ се открива и на стенописи от средновековни

български църкви – Земенската църква „Св. Йоан Богослов“ от втората половина на XIV в. (Смядовски 1998, 33). Може да се предположи, че в случая става въпрос за грешка на преправяча на старите кирилски текстове от стенописите в църквата „Св. Архангел Михаил“ на с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско). Несъмнено това е свързано с неправилното разполагане на текста в полето за изписване. Видно е, че първите две букви М и Е са оформени с по-едър шрифт и разстоянието между тях е по-голямо. За съжаление, поради старателното заличаване на стария текст не може да се види какъв е бил обликът на агионима в него.

2.11. От двете страни на друг сводест таван в екзонартекса са изобразени отроци Азария и Мисаил, спасени по чудотворен начин от огнената пещ, в която били хвърлени (СР 1999). Надписите от двете страни на ореолите им са с ясни следи от преправяне. От лявата страна на свода е изобразен отрок Азария, с младежко лице и с дълга черна коса. Дясната му ръка е вдигната от лакътя нагоре, с насочен напред показалец (Иконографски наръчник 1977, 31). От лявата страна на ореола се чете ДГКАЮС. Прави впечатление наличието на графема Г вместо І. Между графемите Δ и Γ от новия надпис се различават контурите на буквен знак П от стария надпис. Елемент от буквен знак (част от полуокръжност) оформя графема Γ като Р от стария надпис, ако се приеме, че частата на графемата е част от стария буквен знак. Тогава двата начални буквени знака от стария надпис оформят лигатура П+Р. Подобна лигатура се открива и в други стари надписи на фасадни стенописи от екзонартекса. Между графемите К и А от новия надпис се различава буква А от стария надпис. Между графемите А и І се различават полуокръжности, които може да са част от графема В на стария надпис. Между графемите І и О е разположена хоризонтална свързваща греда от стария надпис, както и отвесна греда под лявата полуокръжност на О. Следи от кирилски буквен знак И се откриват под краесловна графема Σ. Така частично може да бъде възстановен старият надпис: прав...и.

От дясната страна на ореола е изписан агионим АЗАРІАΣ. Под него се откриват контури на графемите от стария, частично заличен надпис. До задната наклонена хаста на начална графема А личи успоредна греда от буквен знак, навярно А, от стария надпис. Хоризонталната му съединителна греда е с наклон напред и надолу, а след като опре в основата на реда, оформя предната наклонена греда. Различава се и къса, извита наляво горна греда. Интерес представлява кирилска графема З, оформена в курсивен шрифт и изписана със синя боя, за разлика от останалите графемите, които са в черен цвят. Начертанието ѝ е с по-тънка линия от тях. Долната ѝ полуокръжност е оформена като наклонена греда в долния си край, преминаваща под линията на реда. Междубуквеното пространство с началната графема А е твърде голямо, докато З е почти долепена в долната си част до предната наклонена греда на следходната графема А. Между графемите А и Р от новия надпис се различават контурите на буквен знак А от стария надпис. Под графема Р се различават

Фиг. 6. Преправен надпис на стенопис с изображение на отрок Азария, със запазени кирилски букви

контури на буквен знак Р от стария надпис. Графема І е с наклон наляво в долния край, като по-скоро наподобява елемент от друг буквен знак. До задната наклонена хаста на следващата графема А личат контурите на успоредна наклонена греда, вероятно част от буква А на стария надпис. Налице са различия в оформлението на графема А от новия надпис, като се откриват три алогографа, според широчината между долните краища на наклонените греди, по различния наклон на гредите и по различното място на хоризонталната свързваща греда.

2.12. От другата страна на свода е изобразен отрок Мисаил с прибрана до гърдите дясна ръка с разтворена длан. Лявата му ръка е леко повдигната от лакътя нагоре, с насочен напред показалец. Изображението съвпада с физическото описание в българските възрожденски ерминии на отрок Мисаил, с младежко, безбрадо лице (Иконографски наръчник 1977, 31). От лявата страна на ореола е изписано ΔΓΚΑΓΟΣ. Налице е замяна на графема І с Г, което прави надписа неразчитаем. Някои от графемите са с удебелени линии (Δ, Α, Σ). Между началните графемите Δ и Γ се различават контурите на буквен знак Π от стария надпис. Графема Г е насложена върху буквен знак Ρ. Така се възстановява лигатура Π+Ρ от стария надпис. Наклонените греди на графема К опират в контурите на буквен знак Β от стария надпис. Следващата графема наподобява буквен знак Α или Δ, поради наличието на средна хоризонтална свързваща греда и на свързваща греда в долния край на двете наклонени хаста. Под нея личат контурите на буквен знак Ο. Между графемите Г и Ο от новия надпис се различава наклонена наляво в долния край хаста. Елементи от буквен знак се забелязват и под графема Ο. Краесловната графема Σ е оформена с много удебелена, почти отвесна греда, наподобяваща по-скоро елемент от буква Ε. След нея се откриват следи от отвесна греда, от което може да се предположи, че старият надпис е бил по-дълъг.

Надписът от дясната страна на ореола гласи ΜΙΣΑΝΛ. И тук е налице голямо разстояние между отделни букви. Под начална графема Μ личат контурите на буквен знак, наподобяващ същата графема. Между графемите Ι и Σ се открива наклонена свързваща греда, като част от кирилски буквен знак И. Между графемите Σ и Α от новия надпис се различават отвесна и наклонена свързваща греда, като елементи от кирилски буквен знак И. Предната част и хоризонталната свързваща греда от графема Η в новия надпис са разположени над буквен знак С от стария надпис. Интересно в случая е, че графема С от стария надпис е оформена с широка линия и в черна боя, като част от новия надпис. Дори се създава илюзия за наличие на лигатура Β+Η. Между графемите Η и Λ от новия надпис личат контури от буквен знак Α на стария надпис. След краесловна графема Λ от новия надпис се различава буквено съчетание ИΛЪ от стария кирилски надпис, като предната част на графема И е част от краесловната графема Λ в новия надпис. Интерес представлява поставеното над графема И от стария надпис ударение с черна боя. Така може да се възстанови старият кирилски надпис: мисанлъ. Но изписването не е характерно за старобългарските и църковнославянските писмени паметници, в които е налице облик мисанлъ (СР 1999; ССЯ 2006; ПЦСС).

Фиг. 7. Преправен надпис на стенопис с изображение на отрок Мисаил, със следи от кирилски букви

2.13. На следващ свод от екзонартекса са изобразени праведните отци св. Йоаким и св. Симеон. Новите гръцки надписи са изпъстрени със следи от старите кирилски букви, които незнайно защо не са добре заличени, както на други места. Св. Йоаким е изобразен с бяла коса и с голяма бяла брада. От лявата страна на ореола му се чете гръцки надпис ΠΡΕΣΒΥΤΗΣ от грц. πρεσβύτες 'старец', като последните две букви са с по-дребен шрифт, поради липса на място. Под графема Ε личат контурите на буква Α. В междубукве-

ното пространство на графемите Е и Σ от новия надпис и под част от втората графема се различава буквен знак В от стария надпис. Между графемите Σ и В се откриват следи от буквен знак ε, като рисунъкът е характерен за курсивен шрифт. Под графема В е разположен буквен знак А от стария надпис, със задна, леко наклонена греда и извита елипсовидна предна линия, която се спуска до основата на реда и се връща отново нагоре към отвесната греда. Между графемите Υ и Т се откриват контури на буквен знак Н от стария надпис. Под графема Т и оформената с по-дребен шрифт графема Н от новия надпис е разположен кирилски буквен знак Ъ. Заличеният кирилски надпис може да се възстанови като праведнзи.

От дясната страна на ореола се чете име ΙΩΑΚΕΙΜ. Над графема Ω е отбелязана титла, оформена с вълнообразна чертица, а отдолу се откриват контурите на буквен знак ω. Над начална графема Ι, сякаш на по-горен ред, се различава буквен знак Ī от стария надпис. Под следващото буквено съчетание ΑΚΕΙΜ също се забелязват следи от предишни буквени знаци, които не могат да бъдат възстановени цялостно. Така от горния ляв към долния десен край на графема Ε се спуска наклонена линия, а се открива и контур на отвесна греда в левия край на графемата. Хастата на следващата графема Ι е удебелена, като в горния край е с твърде голямо оширение. Обликът, изписван в църковнославянските писмени паметници, е *ωακκινъ* (Дяченко 1900).

2.14. На срещуположната страна на свода е изобразен св. Симеон Богоприемец с червена дълга връхна дреха и с дълга бяла островърха брада (Ерминия ДФ). От лявата страна на ореола е изписано ΠΡΕΣΒΥΤΗΣ. Между някои букви има оставено доста голямо разстояние. Между графемите Σ и Β, а отчасти и под Β, се откриват контури на буквен знак Δ от стар надпис. Под графема Υ, както и в пространството до следващата графема Τ от новия надпис се различава буквен знак Н от стария надпис. В пространството между графемите Τ и Η от новия надпис и под последната се откриват контури на кирилски буквен знак Ъ. Под краесловна графема Σ и вдясно от нея се забелязват контури на кирилска графема И от стария надпис. Може да се възстанови старият надпис: праведнзи.

От дясната страна на ореола е изписано име ΣΥΜΕΩΝ. Пред начална графема Σ личат контурите на едър буквен знак, напомним латинско S, с лек наклон надясно в горния край. Под Σ се различават контури на буквен знак ук (s). Между графемите Υ и Μ се забелязват елементи на буквен знак Μ от стария надпис. Под останалите три буквени знака се откриват следи от предишни букви, които не могат да се възстановят. Прави впечатление, че разстоянието между графемите Ω и Ν в краесловието е доста голямо, а графема Ν е с голям наклон надясно в горния край, от което наклонената свързваща греда в случая е почти отвесна. Така с предната хаста оформят буквен знак, подобен на Λ или Δ от стар надпис или от предишно преправяне на текста.

2.15. На друг сводест таван от екзонартекса изографисаните фигури трудно се различават. Частично запазеното изображение от дясната страна

на свода показва пророк Аарон в свещенически одежди и с митра на главата. Държи в дясната си ръка жезъл, разлистен на върха, а в лявата – златна стомна. Описанието съвпада с това във възрожденските ерминии, без стомната в лявата ръка (Василиев 1976, 65). За учудване надписите от двете страни на изображението са запазени. От лявата страна се разчита (Π)ΡΟΦΗΤΗΣ. Не се откриват видими следи от преправяне на стар надпис. От начална графема Π е запазена само задната хаста. Графема Φ е с удължена над реда хаста, като горният край на овала опира в горния ред. Графема Η между Τ и Σ е с наклон надясно в горния край.

От дясната страна е изписан агионим ΑΑΡΩΝ. И тук не се откриват ярки следи от преправяне на стар текст.

Стенописът и надписът от лявата страна на свода са в по-лошо състояние. От надписа се различават отделни графемии. От лявата страна на изображението се разчитат краесловни графемии ...ΗΣ. Оцелелите фрагменти на останалите букви не позволяват те да бъдат възстановени. Надписът от дясната страна на изображението е с частично запазени краесловни графемии ...ΣΗΣ. Пред тях се различават фрагменти, от които би могло да се възстанови буквено съчетание ΟΥ. Така, с известни уговорки, би могло да се възстанови името на изображениия светец [Μ](ΟΥ)ΣΗΣ – старозаветен пророк Мойсей. Името в облици Μοϋσῆς и μοϋσι[и], μoнси[и] е засвидетелствано в гръцки и в старобългарски писмени паметници (СР 1999).

2.16. И други сводове от екзонартекса са със силно повредени стенописи, на които се различават слабо контури на изображения, както и следи от буквени знаци и буквени съчетания. Интерес представляват следите от сходни надписи на два стенописа, разположени съответно от лявата страна на сводовете. Различават се от лявата страна на ореола на изображениия светец сходни буквени съчетания: ΠΡΒΔ...[Η]... и ΠΡΑΒ[Δ]...Ι. И в двата текста първите две графемии оформят лигатура Π+Ρ, като графема Ρ в горната си част има не полуокръжност, а квадрат, което не е характерно за оформлението ѝ в останалите разгледани надписи. Това съвпадение в двата текста може да се свърже с наличието на стар кирилски текст, който не е преправян основно. Но данните са откъслечни, за да се правят изводи. Все пак лигатура Π+Ρ в началословие се открива и на други места в разгледаните надписи на стенописи, като следа от старите кирилски надписи.

Изводи

В настоящата публикация е направен опит да се покаже спецификата на преправяне на кирилските текстове и замяната им с гръцки във фасадните стенописи от църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско). Запазените епиграфски паметници от екзонартекса на църквата могат да се обособят, според начина на преправянето им, в две групи. За една малка част от тях е характерна липсата на следи от преправения стар

кирилски текст, като резултат от прецизната работа на преправяча. По-голяма е групата на преправените кирилски надписи в гръцки, с явни следи от преправянето. Откриват се следи от елементи на кирилски буквени знаци, от цели графемни и дори от буквени съчетания. Прави впечатление, че старите текстове на места не само не са прецизно заличени, а са оставени, сякаш нарочно, видими следи от тях. Налице са и примери, в които отделни графемни от стария надпис са променени до неузнаваемост, чрез умишлено добавяне на допълнителни елементи. Основен похват на извършителите на замяната е да използват за основа неунищожените напълно стари кирилски текстове при оформянето на новите, преправени на гръцки, с гръцки графемни. Елементи от графемите в стария надпис се използват за изграждане на нови графемни в гръцкия надпис. Често срещано е преправянето на кирилска графема И в І, като е запазена задната хаста в новия преправен надпис, а контурите на предната хаста и на наклонената свързваща греда личат. На места е налице включване на отделни графемни, дори кирилски, от стария надпис в новия. Така в преправения надпис от лявата страна на стенописа на отрок Азария е включена кирилска графема З със специфичен рисунък. Като цяло в преправените текстове, оформени с гръцки графемни, се открива изписване на букви А и Δ с горна хоризонтална греда, което не е характерно за гръцката графична система. Открива се замяна на графема Е с ε. Налице е изписване на графема Γ вм. Ι (ΔΓΚΑΓΟΣ вм. ΔΙΚΑΙΟΣ) и др.

Оформената нова графема, на мястото на стара, обичайно е с по-широки линии на рисунъка, които на места са значително удебелени. Обикновено това се прави с цел дооформяне на графемата. Както бе отбелязано по-горе, в отделни случаи наклонена греда, като елемент от графема в стария надпис, се допълва с оширение в горния край, за да стане отвесна, като част от новия буквен знак. В ред случаи гредите на новия буквен знак са успоредно разположени, дори долепени, до гредите на стария. Така контурите на буквения знак от стария надпис служат за оформянето на новия. А неговото разполагане по-встрани най-вероятно е свързано с разполагането на графемите от новия надпис и с оформянето на междубуквеното пространство в състава на изписаната нова дума. При създаването на новите гръцки надписи преправячите не са се съобразявали с това те да имат добър естетически вид. На места буквените знаци са разкривени, недобре изчистени от елементи от стария надпис. Няма еднаквост в големината на графемите, в широчината на линиите им. Някои са оформени с голям наклон надясно в горния край. Открива се наличие на алографи в някои текстове и дори в отделни думи. Разликите са характерни и за междубуквеното пространство. Понякога отстъпът между съседните букви е неестествено голям, а в други случаи те са долепени, без да оформят лигатура.

В отделни надписи новият гръцки текст е неправилно разположен върху мястото на стария кирилски, като не стига пространство за симетричното разполагане на графемите. В такива случаи се е налагала употреба на графемни

с по-дребен шрифт в краесловието или пък оформянето на отделни графемни с по-малка ширина от нормалната. Налице е на места сбиване на графемите в състава на думата. Среща се и изписване, при което последната графема от преправения надпис дори опира в ореола на изобразения светец. Както бе посочено по-горе, открива се нетрадиционно изписване на имена на изобразени светци (напр. ΜΕΛΙΣΣΕΔΕΚ вм. ΜΕΛΧΙΣΣΕΔΕΚ), навярно поради неправилно разполагане на новия надпис върху полето, а и поради липса на място. От друга страна пък изписването на нов, по-къс текст, на мястото на стария кирилски, води също до несиметрично разполагане на графемите, до оставяне на видимо големи отстъпи между тях. Факт е, че в запазените текстове на възрожденски ерминии с указания как да се изографисват църковни храмове не се обръща специално внимание на изписването на текстове, свързано с изисквания за разположението им на стенописите и иконописите и др. Едва ли пък са били създадени и текстове с указания как гръцките зографи да преправят кирилските надписи в бившите български църкви, след попадането на Егейска Македония и Западна Тракия в границите на Гърция. Поради това е налице непоследователност и липса на естетика при оформянето на новите гръцки текстове, които се откриват във фасадните стенописи на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча. За съжаление, има текстове на стенописи, които са в много лошо състояние поради влиянието на атмосферните условия, и трудно се разчитат. Това не дава възможност да се видят още специфики в употребата на кирилските текстове, както и в замяната им с нови, гръцки.

Несъмнено трябва да се спомене за запазените кирилски текстове, основно на свитъци, макар да са налице и опити, на места частични, те да бъдат преправяни чрез промяна на отделни графемни. Все пак не стават ясни подбудите на преправящите за запазването им.

Прегледът на надписите по фасадните стенописи на църквата „Св. Архангел Михаил“ в несъществуващото днес някогашно българско с. Ловча, Неврокопско, е показателен за отношението на гръцките власти към българското църковно-историческо наследство в Беломорието. Но въпреки планомерното унищожение на множество паметници на българската култура в Егейска Македония и Западна Тракия следите от вековното българско присъствие там са факт. Тепърва ще трябва да се започне системно проучване на всички оцелели български епиграфски паметници в споменатите райони, а настоящата публикация е един начален опит в тази насока.

Литература

- Бакалова 2010:** Бакалова, Е. Стенописни надписи върху свитъци: комуникативни аспекти и източници. – В: *Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. д-р Стефан Смядовски*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2010, с. 185–214.
- Василиев 1976:** Василиев, Ас. *Ерминии. Технология и иконография*. София: Издателство „Септември“, 1976.

- Даскалов 1932:** Даскалов, А. Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини. – *Македонски преглед*, 1932, № 4, с. 71–90.
- Драма 2006:** *Η ΔΡΑΜΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ*. ΔΡΑΜΑ, 2006.
- Дяченко 1900:** Дяченко, Г. *Полный церковнославянский словарь*. Москва, 1900, http://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Djachenko/polnuy-tserkovnoslavjanskij-slovar.html. (дата на достъп 14.05.2016).
- Ерминия ДФ:** *Ерминия или наставление в живописном исскустве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфиотом*. Киев: Издательство Киево-Печерской Лавры. 1868. http://nesusvet.narod.ru/ico/books/erminiya.htm#h2_130 (дата на достъп 13.04.2014).
- Иванов 1982:** Иванов, Й. *Местните имена между Долна Струма и Долна Места*. София: Издателство на БАН, 1982.
- Иконографски наръчник 1977:** *Иконографски наръчник, преведен от славянски на говорим български език от Върбан Гърдев Коларов през 1863 г.* Научен редактор Асен Василиев. София: Български художник, 1977.
- Йончев 1975:** Йончев, В. *Шрифътът през вековете*. София: Български художник, 1975.
- Кънчов 1970:** Кънчов, В. *Македония. Етнография и статистика*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1970.
- Митринов 2015:** Митринов, Г. Българското църковно-историческо наследство в Беломорието. I. Надписи на надгробия. – *Известия на института за български език*, 2015, кн. 28, с. 53–87.
- ППБЕС 1913:** *Полный православный богословский энциклопедический словарь*. Санкт Петербург: Издательство П. П. Сойкина, 1913, Т. 1, Т. 2.
- ПЦСС:** *Полный церковно-славянский словарь. С внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений*. (онлайн речник) – www.orthodic.org. (дата на достъп 10.03.2014).
- Слова 2015:** *Слова под титлами. Список наиболее часто встречающихся сокращений в церковнославянских текстах*. – <http://www.academia.edu/10397861/> (дата на достъп 14.12.2015).
- Смядовски 1991:** Смядовски, Ст. Към боянските стенописни надписи (1). – *Български език*, 1991, № 3, с. 193–196.
- Смядовски 1993:** Смядовски, Ст. *Българска кирилска епиграфика, IX–XV век*. София: „АГАТА-А“ СД, 1993.
- Смядовски 1993–1994:** Смядовски, Ст. Към боянските стенописни надписи (2). – *Български език*, 1993–1994, № 1, с. 18–21.
- Смядовски 1994:** Смядовски, Ст. Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331/1332). – *Paleobulgarica / Старобългаристика*, 1994, № 3, с. 17–43.
- Смядовски 1998:** Смядовски, Ст. *Надписите към земенските стенописи*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.
- Смядовски 2003:** Смядовски, Ст. *Светии, свитъци, книги*. София: „АГАТА-А“ СД, 2003.
- СР 1999:** *Старобългарски речник*. Т. 1, А–Н. София: Издателство „Валентин Траянов“, 1999.

- СР 2009:** *Старобългарски речник*. Т. 2, О–У. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2009.
- ССЯ 2006:** *Slovník jazyka staroslověnského. Praha.* – Словарь старославянского языка. В 4 тт. – Репринт с издания Чешской Академии наук (1966–1997). Санкт Петербург: Издательство СПбГУ 2006 (дата на достъп 21.05.2016).
- Статистика 1995:** *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.* София: Македонски научен институт, 1995.
- ТДИМ 2007:** *Турски документи за историјата на Македонија. Опишан пописен дефтер за наша санџакот (казите Драма, Кавала, Серез и Неврокоп) од 1569/70 година*. Т. X, кн. 2. Скопје, 2007.
- Хаджиянакиев 1998:** Хаджиянакиев, К. Гръцкото злодеяние в с. Търлис, Драмско през 1924 г. – *Македония*, 1998, № 36.
- ΕΡΜΗΝΕΙΑ 1909:** *ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ*. Διονυσίου του εκ Φουρνα. Accompanied de ses sources principales inédites par A. Papadopoulou-Kérameus. St.-Pétersbourg, 1909. (<http://azbyka.ru/otechnik/ikona/erminija-ili-nastavlenie-v-zhivopisnom-iskusstve-sostavlennoe-ieromonahom-i-zhivopistsem-dionisiem-furno>). (дата на достъп 13.04.2014).

Доц. д-р Георги Митринов
 Институт за български език към БАН
 Бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
 1113 София
 mitrinov@abv.bg

Assoc. Prof. Georgi Mitrinov, PhD
 Institute for Bulgarian language, BAS
 52, Shipchenski prohod, Bl. 17
 1113 Sofia, Bulgaria
 mitrinov@abv.bg